

400-TA GODIŠNJICA JEVREJSKE OPŠTINE U SARAJEVU

Prve pouzdane vijesti o Jevrejima u Bosni i Hercegovini nalazimo u sudskim protokolima t.zv. sidžilima, koji se čuvaju u Gazi-Husrefbegovoj biblioteci u Sarajevu. Autor najvrijednije studije o Jevrejima u Bosni i Hercegovini, sarajevski nadržabin dr Moric Levi¹, citirao je na strani 2-3 nekoliko tih sidžila u kojima se navode imena Jevreja-Sefarada koji se pojavljuju pred šerijatskim sudovima i u kojima se spore sa mještanima, brane svoje interese i traže svoja prava. Godina označena na tim sidžilima jeste 973. po hidžretu, odnosno 1565. po novom kalendaru. Prema navodima tih sidžila živilo je u Sarajevu u tom vremenu oko 15 jevrejskih porodica — doseljenika, koji su se tu stalno nastanili i trgovali.

Drugi važni podatak o Jevrejima u Sarajevu, koji se po vremenskoj oznaci ne slaže sa prethodnim, bio bi rukopis, također sačuvan u pomenutoj biblioteci, u kojem se navodi da je u Sarajevu 958. godine po hidžretu bilo već oko 30-40 Jevreja i da su se bavili trgovinom. Taj navod potiče od tadanjeg državnog namjesnika Hadim Ali-beja iz 1551. godine.

Iz rukopisa Hadim Ali-beja saznajemo o Jevrejima koji privremeno borave u gradu kao prolaznici, bez stalne nastambe i boravišta. To su uglavnom pojedinci bez porodica. Ti Jevreji kao da su se zadržavali u gradu samo kratko vrijeme, uglavnom manje od godinu dana, i odlazili pred svoje velike praznike s jeseni u mjesta odakle su i došli, većinom u Solun. Još i danas svaki religiozni Jevrejin, a pogotovo je tako bilo u vremenima duboke pobožnosti, želi da se o velikim praznicima nađe u krugu porodice.

Kada se je broj Jevreja u Sarajevu znatno povećao, jedan od nasljednika Hadim Ali-beja, Gazi Hasan paša naredio je da se Jevreji ili stalno nastane u gradu ili da ga napuste zauvijek. Po navodima „Jew's Encyclopaedia“, sarajevski Jevreji su se poslije te

¹ „Die Sephardim in Bosnien“, Sarajevo 1911.

naredbe odselili, neki u Dubrovnik, a neki u druge turske provincije. Međutim dr M. Levi stavlja u sumnju mogućnost ovakvog razvoja događaja.

Ako bismo iz navedenih izvora htjeli izvući zaključak kada zapravo pada 400-ta godišnjica postojanja Jevrejske opštine u Sarajevu, onda bi se na to pitanje moglo približnije i tačnije odgovoriti tek po iznošenju i slijedećih istorijskih podataka.

Poznato je, naime, da se poslije izгона Jevreja iz Španije god. 1492. pod vladom katoličkih monarha Ferdinanda I i Izabele Kastiljske, i iz Portugala god. 1496. pod vladom kralja Manuela, val nesrećnih izgnanika — koji su na tom poluostrvu proživili preko 1500 godina — usmjerio većim dijelom istočnim i jugoistočnim pravcem preko Sredozemnog mora, preko južne Italije, odakle su poslije nekoliko decenija bili također izgnani, i preko obalskih područja Sjeverne Afrike, Male Azije i istočnog dijela Balkanskog poluostrva. Taj val razlio se kao plima preko širokih državnih granica tada moćnog Turskog carstva pod sultanom Bajazitom II i njegovim nasljednikom sultanom Sulejmanom II Veličanstvenim. U tom prisilnom potucanju svijetom svi oni koji nisu htjeli, jer nisu mogli, da prime pokrštenje na koje su ih silili, pošli su vrlo trnovitim putevima. Mnogi od njih nestali su, jer su bili ubijani, prodavani kao roblje, pljačkani, varani, masakrirani od gusara čije su galije krstarile sredozemnim pučinama, ili varani od pomoraca-prevoznika. Oni među njima koji su uspjeli da se dokopaju granica Turskog carstva naišli su na susretljivost i gostoprinstvo. Po fermanu Bajazita II (1481-1512), te nesrećnike koji su očajno kucali na vrata državnih granica, nisu smjeli vraćati, nego ih je trebalo prijateljski prihvatiti, u čemu su mnogo pomagale velike i ugledne jevrejske opštine u Solunu i Stambulu.

Prema Dubnovu, Bajazit II, kada je doznao za progon Jevreja iz Španije, rekao je: „Varaju se oni koji cijene španskog kralja kao pametna vladara. On upropaštava svoju zemlju i pomaže našoj da dođe do blagostanja”. U stvari tako je i bilo, jer su Jevreji bili visoko kulturni i produktivni element, vičan radu i knjizi, trgovini i raznim zanatima, proizvodnji oružja i municije, a pored toga mnogi od njih bili su glasoviti učenjaci, liječnici, državnici, političari, moreplovci i dobri finansijski stručnjaci.

Bjegunci su pridolazili uglavnom brodovima, rijetko kopnenim putevima, u grupama sa svojim porodicama ili pojedinačno, sa imovinom koja im je nakon tolikog lutanja mogla preostati. Prvi talasi moćnog vala izgnanika zapljuskivali su tada dvije najvažnije pomorske luke na Balkanu, prijestolnicu Stambul i trgovačku luku Solun. Prema podacima u studiji² španskog istoričara D. José Amador de los Rios, broj izgnanika morao je iznositi najmanje 300.000 duša, a prema podacima drugih pisaca, taj broj je mogao biti i dvo-

² „Estudios históricos, políticos i literarios sobre Los Judios de España”, Madrid 1848

struki. Zanimljivi su i podaci ovog autora o ranijem boravištu izgnanika: iz provincije Andaluzije iselilo se 3.000 porodica, iz provincije Leon 26.000, iz Saragoze 30.000, iz gradova Rodrigo i Villar 20.000, iz Valencije, Alcantare i Malboana 15.000, iz Badajosa, Velvesa 10.000 itd. Oni prognanici koji su se uputili prema Sjevernoj Evropi, dobrim dijelom su se sačuvali i mnogi od njih bili su u stanju da nastave nekadašnji kulturni način života dospjevši u srazmjerno kulturnu sredinu. Neki su svjetlim slovima ispisali svoja imena u istoriji čovječanstva kao pjesnici i filozofi (Leon Juda Abravanel sin Isaka, i Baruh de Spinoza), kao naučnici (Abraham Zacuto, glasoviti astronom, historiograf i moreplovac koji je doprineo mnogim prekomorskim otkrićima, Amatus Lusitanus, jedna od najsvjetlijih figura na polju medicine, Rodrigo Decastro, otac moderne ginekologije, Cezare Lombroso, jedan od najvećih antropologa i osnivač moderne kriminologije, i dr.), kao glasoviti rabini (Saul Levi — Morteira, veliki rabin u Amsterdamu, poznat po svojoj optužnici protiv filozofa Baruha de Spinoze, i David Nieto, veliki rabin u Londonu), veliki državnici (Benjamin Disraeli — lord Beaconsfield, Rusuf Daniel Isaacs, docniji lord Reading, vicekralj Indije, i Josef Nasi, nazvan vojvoda od Naksosa, docnije u sultanovoj službi).

Oni koji su želili da ostanu što bliže Španiji, odazvali su se pozivu portugalskog kralja Juana II da se mogu privremeno naseeliti u Portugalu, ali da uplate 8 zlatnih skuda do isteka roka dozvole. Sa dolaskom njegovog nasljednika, kralja Manuela, stanje doseljenika iz Španije se naglo pogoršalo. On je tražio da se ili u roku od tri mjeseca pokrste ili iseles iz zemlje ili da budu prodani kao robovi. Ne mogavši se u kratkom roku pripremiti za prekomorsko iseljenje, a niti odlučiti na pokrštenje, mnogi su od tih nesretnika zaista bili prodani kao roblje i deportovani, a njihova djeca silom zadržana i pokrštena.

Međutim, najveći dio izgnanika iz Španije i Portugala uputio se istočnim pravcem, i mnogi su se iskricali u južnoj Italiji. Prema podacima Ferorellia broj Jevreja u južnoj Italiji povećao se od 50.000 na 150.000 u kratkom vremenu, ali su i ti Jevreji morali kroz nekoliko decenija da sele, pa su se upućivali preko Venecije, Ferare, Ankone na Balkan. Tako su i ovi Jevreji dobrim dijelom stigli u turske pokrajine. Prema Dubnovu, cijeni se da se najmanje 100.000 Jevreja Sefarada uselilo unutar turskih granica.

Oni koji su se nastanili u sjevero-afričkim područjima sukobili su se sa polucivilizovanim arapskim plemenima i bili ubijani, zlostavljani i zapostavljani, dok nisu sasvim izgubili svoju nekadašnju kulturu izjednačivši se u zaostalosti sa starosjediocima i primitivnom okolinom.

Vraćajući se na postavljeno pitanje kada se može računati da su Jevreji-Sefardi stigli do bosansko-hercegovačkih granica i do Sarajeva kao tadašnjeg privrednog i docnije političkog centra bosansko-

hercegovačkog pašaluka, treba naglasiti da se njihov dolazak u Bosnu i Hercegovinu nije odvijao preko jadranskih luka Dubrovnika, Splita i Zadra, kako bi se moglo pretpostaviti, tim prije što u prvoj polovini XVI vijeka te luke nisu bile u turskom posedu. Zato je logično što su brodovi sa izgnanicima pristizali mnogo istočnije u dvije glavne pomorske turske luke Stambul i Solun. Kako se broj izbjeglica vremenom u tim glavnim prihvatnim lukama toliko povećao da je njihov život i pored široke tolerancije državnih vlasti postao težak, mnogi od njih morali su tražiti nova utočišta, gonjeni potrebom osiguranja egzistencije. Mnogi se u prvo vrijeme pojedinačno, a zatim povlačeći sobom i porodice, nastanjuju u okolnim većim i manjim mjestima i tako nastaju jače i velike jevrejske opštine u Jedrenu, Sofiji, Ruščuku, Plovdivu, Skoplju, Bitolju. Sa razvojem trgovačkih puteva prema zapadu i sjeveru poluostrva nastaju jevrejske opštine i u Beogradu, Zemunu, Novom Pazaru, itd. Iako se ne može poreći da je i prije dolaska Sefarada na Balkan bilo Jevreja u mnogim mjestima ovog poluostrva, Jevreji starosjedioci dosta su malobrojni, oni potiču vjerovatno iz vremena osnivanja prvih naseobina u diaspori poslije gubitka državne samostalnosti pod Rimljanima. Možda potiču i iz vremena osnivanja prvih naseobina pod Feničanima i Grcima. Ti starosjedioci Jevreji u pojedinim naseljima na Balkanskom poluostrvu rijetka su pojava, ali o njima ima podataka³.

Kako je naprijed izloženo, poslije prvih napora snalaženja i godina neophodnih za sređivanje i započinjanje urednog vjerskog i društvenog života u prihvatnim lukama i drugim mjestima nastavanja, a gonjeni nuždom da očuvaju egzistenciju, izgnanici su počeli postepeno napuštati ta mjesta i upućivati se u unutrašnjost poluostrva, tražeći za sebe i za svoje porodice pogodnije uslove. Naravno da se u prvo vrijeme nisu upućivali grupno, ni čitave porodice, nego samo pojedinačno, mlađi, sposobniji, otporniji, na ispitivanje prilika, novih tržišta i novih poslovnih veza. Taj period postepenog ali i stalnog migriranja, premeštanja u unutrašnjost, trajao je mnogo godina i decenija, pa i nekoliko stoljeća. U tadašnjim nesigurnim prilikama stalnih i bliskih ratnih žarišta, odluke o stalnom naseljavanju nisu mogle biti donesene naglo i brzo, tim više što su u živom sjećanju ostala ranija stradanja. Zna se iz predanja sačuvanih još i danas kod nekih od preživjelih sefardskih porodica u Sarajevu da su njihovi pretci stigli preko Skoplja (Ušküb) i prozvali se Uščuplije (Salomovi), drugi preko Bitolja (Monastir, — porodice Ovadija, Alevi, itd.), preko Samokova u Bugarskoj, pa su se prozvali Samokovlije, preko Ruščuka (porodice

³ Uporedi napomenu u knjizi Jorja Tadića „Jevreji u Dubrovniku“, Sarajevo 1936, na str. 138, i Tih. Đorđevića „Jevreji Balkanskog Poluostrva“ u Spomenici „La Benevolencije“, Sarajevo — Beograd 1924, str. 9—10. Zatim: „Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj“ od Ljub. St. Kosiera, Beograd 1930, str. 16—20.

Pinto i Kapon), preko Čustendila (porodica Elazar), preko Albanije (porodice Kamhi, Levi), itd. U nekim od tih mjesta, a docnije i u novoformiranim opštinama Sefarada—Španjola¹, kako su se između sebe nazivali, formirali su novi naseljenici zasebne vjerske i hramske skupine, odvajajući se po mjestima ranije provenijencije. Tako susrećemo u Stambolu i Solunu, pored ranijih, još i nove vjerske zajednice i hramove barcelonskih, seviljskih, kordovskih, granadskih, katalonskih Jevreja, a u Bitolju sačuvali su se hramovi Sefarada izdvojenih po ranijem porijeklu sve do II svjetskog rata.

Novi doseljenici — vrsni trgovci i zanatlije sa neobičnom sposobnošću snalaženja — osjetili su da se između hrišćanskog Zapada i osmanlijskog Istoka mogu uspostaviti unosni trgovački odnosi. Oni otvaraju ili proširuju trgovačke puteve sve dublje na zapad i na sjever i koriste one načine razmjene koji su se u tadanjim ratnim prilikama mogli uspostavljati i održavati. Tako se razvijaju karavanski putevi iz Soluna prema Jedrenama, Sofiji, Nišu i Beogradu, Bitolju, Skoplju, Novom Pazaru, Višegradu do Sarajeva, odakle se raščlanjuju trgovačke veze na jug prema Dubrovniku, Splitu i Zadru, do kojih su stizali brodovi tovareni robom iz talijanskih luka, a drugim krakom preko Travnika, Jajca ili Bosanskog Broda prema sjevernim granicama Turskog carstva.

O tim privrednim vezama Istoka i Zapada koje su se odvijale preko Balkanskog poluostrva pisali su mnogi historičari i postoji mnoštvo nepobitnih dokumenata, a u njima su novi doseljenici Sefardi bili važni pioniri.

Pošto je izloženo da je pravac naseljavanja Sefarada na Balkansko poluostrvo i u unutrašnjost išao od istoka prema zapadu i da to migriranje počinje ispitivanjem prilika u pojedinim mjestima, biće jasno da su podaci iz oba uvodno citirana izvora o Jevrejima u Sarajevu ubjedljivi i logični. 30-40 Jevreja koji se prema rukopisu iz 1551. bave trgovinom u gradu, ali se zadržavaju samo kraće vrijeme, su upravo oni pioniri-pojedinci koji se probijaju u uspostavljanju i proširivanju trgovačkih veza, bez članova svoje porodice. Podaci iz 1565. su dokaz da se Jevreji u Sarajevu nastanjuju stalno i da je period od 14 do 15 godina (1551-1565.) bio dovoljan da bolje upoznaju veze sa Zapadom i Istokom. (Mnoge trgovačke kuće u Veneciji i sjevernoj Italiji imaju tada svoje stalne predstavnike u Sarajevu i nekim drugim trgovačkim mjestima na Balkanu.) Jevreji su upoznali i lokalne prilike i znaju da se u obrani svojih interesa mogu obraćati na šerijatske sudove, koji su uživali reputaciju nepristrasnosti, i pred kojima su nastupali i kao tužioc i kao tužene stranke.

¹ Riječ Sefard-Sefarad potiče od hebrejske riječi koja je značila isto što i zemlja Zapada. Pod zemljom Zapada podrazumjevala se Španija u koju su se Jevreji uselili već prije 2000 godina, po gubitku svoje samostalnosti, a od VII vijeka nove ere, živili u većim skupinama i formirali napredne i cvatuće opštine. Oni su dali Španiji, Jevrejstvu i čovječanstvu djela neprocjenjive vrijednosti i zajedno sa Mavrima dosegli svoje „zlatno doba“.

Ako treba odgovoriti na pitanje otkada postoji stalna skupina Jevreja ili čak i jevrejska opština u Sarajevu, onda se ne može uzeti neka godina ranija od 1565. Otkada znamo da Jevreji žive u Sarajevu stalno u broju većem od 10, minimalnom za vršenje obreda u hramu (minjan), i da mogu rješavati zajedničke društvene i vjerske potrebe i nastupati kao organizovana vjerska zajednica.

Veliki vezir Sijavuš paša stariji podigao je 1580-1581. u predjelu između nekadašnje Ferhadije i Čemaluša ulice, u neposrednoj blizini „čaršije”, veliki han kao stalnu stambenu zgradu za Jevreje i odobrio im je da unutar zidina toga hana na zapadnoj strani udare temelje svome hramu-sinagogi, gde će vršiti bogoslužjenja, svakodnevno se sastajati i birati vjerske predstojnike i hahame, a docnije i rabine. To je novi dokaz da je jevrejska opština u Sarajevu onda morala biti brojčano, materijalno i organizaciono toliko jaka, da se odlučila i na gradnju hrama od čvrstog materijala, u obrisima koji ukazuju na mogućnost i sposobnost većih izdataka radi zadovoljenja etičkih i društvenih potreba. Taj podatak neizbježno navodi na misao da je odluci za gradnju hrama morala godinama prethoditi srazmjerno čvrsta skupina istomišljenika i solidna prikupljena materijalna osnova kojom je mogla da raspolaže opština. Taj neodređeni period mora da je brojao najmanje petnaestak godina. Zato smatramo da su, u nedostatku drugih podataka, pojava Jevreja pred lokalnim sudskim organima i postojanje 15 porodica Jevreja stalno nastanjenih još u 1565. godini — dovoljan dokaz da se godina 1565. može usvojiti kao početak postojanja jevrejske opštine u Sarajevu. Prema tome se približavamo godini kada bi današnja Jevrejska opština u Sarajevu zajedno sa čitavom jevrejskom zajednicom u Jugoslaviji mogla i trebala da proslavi 400-tu godišnjicu svoga opstanka.⁵

Velika je šteta što se istorijski dokument uobičajen kod jevrejskih opština čitavog svijeta u davnoj i bližoj prošlosti, prvi opštinski protokol — zvani Pinkes-pinakes u kojem su se nalazili podaci o najvažnijim događajima, o zaključcima važnim po rad opštinske uprave, o primitcima i izdatcima, приходима i rashodima, imenima dostojnika u hramu i izabраних старješина, te sveštenika i rabina, — izgubio ili je nestao u požaru koji je godine 1697. poharao Sarajevo. Izgorio je i han Jevreja, koji su Turci nazvali „Čifuthana”. Taj „han” imao je karakter prividnog geta, a sami Jevreji nazivali su ga na španjolskom jeziku kojim su govorili Kortijo (Cortijo). Novi Pinakes nakon požara, obnove hrama i zidina geta, ustrojen je ponovo 1720. godine. Podaci uneseni u taj drugi opštinski protokol govore o jednoj jevrejskoj opštini brojčano dođuše malo, ali vitalnoj, po intenzitetu rada, odnosima prema državnim organima, i dramatičnim, često puta i mudrim i dalekosežnim odlukama donesenim u danima najveće opasnosti. U njoj je ključao

⁵ Aškenaska opština u Sarajevu osnovana je 1879—1880, a do podizanja aškenaskog hrama proteklo je punih 20 godina, jer je gradnja započela, nakon mnogo teškoća, 1900. godine.

vjerski i organizovani život kao nekad u velikim opštinama u Španiji. Solun i Stambol služili su im kao uzor i od njihovih velikih rabina tražili su često savjete i dobijali odgovore u vidu „responza“. Iz takvog jednog odgovora utvrđeno je da je upravo 1581. — godina izgradnje hrama na području geta, u krugu današnje takozvane „Velike avlije“, i da je odobrenje za gradnju izdao veliki vezir Sijavuš paša Atik, zvani Stari. Iz jednog drugog odgovora rabinata iz Soluna proizlazi da su u Jevrejskoj opštini u Sarajevu djelovala istovremeno tri istaknuta vjerska funkcionera: Ašer Zebulun, Macilijah Mučaćon i Samuel Baruh, ovaj posljednji kao rabin. Dok se Zebulun odazvao pozivu Beogradske jevrejske opštine da vrši funkciju sveštenika, dotle su Mučaćon i rabin Baruh djelovali dugo godina u Jevrejskoj opštini u Sarajevu i zakopani su na sarajevskom Jevrejskom groblju u Kovačićima na Debelom brdu. Njihovi se nadgrobni spomenici smatraju kao jedni od najstarijih na tom groblju.

Istini za volju treba podvući da „Čifuthana“ nije imala karakter geta kakvog susrećemo u hrišćanskim zemljama, jer turski naziv „Čifuthana“ govori jasno da je riječ o hanu odnosno stambenom objektu gdje se noćiva, a ne gdje se prisilno odvajaju stanovnici. Sam izraz „čifut“ bio je u tadanjim vremenima u narodu široko rasprostranjen naziv za Jevreje pridošlice, bez prizvuka ponižavanja i prezira. Iz toga bi proizlazilo da se sarajevskom „getu“ ne može pripisati onaj uopšteni karakter restriktivnog prava kretanja naturen Jevrejima u srednjem i novom vijeku u hrišćanskim državama, tim više što je u Sarajevu ostalo Jevreja i van zidina geta i što su se mogli nastaniti i u zgradama koje su slobodno kupovali. Prema navodima M. Levija moglo je biti nastanjeno u prvim godinama izgradnje hana u njemu oko 60 porodica, što nam, s obzirom na skućeni prostor ograđenog geta, izgleda pretjerano. U prilog činjenici da je stanovanje u getu bilo fakultativnog a ne prisilnog karaktera, govori da se je van zidina geta nalazilo u najmanju ruku isto toliko porodica već u prvim godinama njegove izgradnje, i drugo, da su stanovnici geta plaćali Vakufu — Evladijehu — godišnju najamninu zvanu „mukata“ u visini od 120 groša po stanu odnosno po porodici. Da se getu u Sarajevu ne može pridati karakter mjere uperene protiv Jevreja pridošlica, dokazuje i činjenica da je takav han ili ograđeni prostor za stanovanje za skupinu Jevreja bio određen samo u gradu Sarajevu, a nepoznato nam je da je postojao igdje drugdje u Turskoj. Geto je izgrađen samo na molbu jedne grupe istaknutih muslimana koji su se tužili da Jevreji vrlo neoprezno barataju vatrom, uslijed čega nastaju česti požari u gradu i da u međusobnom saobraćaju prave galamu. Zato su molili da se Jevreji izdvoje iz njihove sredine.⁶ Ovaj sidžil napisan je u sudskim protokolima 140 godina iza stvarnog događaja i

⁶ Uporedi petu knjigu sidžila iz god. 1721, gdje je doslovno reprodukovani sadržaj kao što je gore izložen.

u njemu se navode vremenski podaci, po kojima je odluku o izgradnji geta doneo Sijavuš paša-Atik godine 989. po hidžretu, što odgovara godini 1580-1581. po novom kalendaru. Prema citatu sudskog protokola, dakle jednog nejevrejskog izvora, proizlazi da se godina osnivanja geta i povod njegovom osnivanju slaže u cijelosti sa godinom iz jevrejskih izvora, a citirana je u jednom od „Odgovora” (responza rabinata iz Soluna), kao što smo i mi ranije napomenuli.

Po Vladislavu Skariću je Sarajevo nastalo tek god. 1435. Varoš se razvijala postepeno s obadvije strane Miljacke oko namjensnikova dvora (Saraja), koji je bio na lijevoj obali rijeke. Po samom polju oko Saraja (turski — Saraj-ova) nazvala se nova varoš. S obzirom na to da se Sarajevo razvilo srazmjerno dosta kasno, tj. tek 100 godina prije dolaska Jevreja u ove krajeve, biće razumljivo zašto se Jevreji-doseljenici u varoši koja nije brojala mnogo stanovnika nisu odlučivali da se odmah stalno nastane.⁷

Tvrdnja da je na Jevrejskom groblju na lijevoj strani Miljacke bilo zakopano nekoliko Jevreja navodno još u 1551. godini³ nije tačna, jer se zna da su Jevreji grada Sarajeva postali vlasnici zemljišta groblja na Debelom brdu tek polovicom XVII vijeka, a na samom groblju nisu pronađeni nadgrobni spomenici sa podacima starijim od grobova Samuela Baruha i Maclijaha Mučaćona, o kojima je ranije bilo riječi. Iz toga bi proizlazilo da navodi po raznim leksikonima o dolasku Jevreja u Sarajevo prije 1560/65, sa željom da se stalno nastane, ne odgovaraju činjenicama i da ostaje tvrdnja da se tek iza 1565. god. može govoriti o postojanju jedne veće jevrejske zajednice u tom gradu. Na pitanje gdje su se mogli sahranjivati Jevreji, ako je groblje kupljeno tek polovicom XVII vijeka, možemo odgovoriti da je to bilo najvjerovatnije na istom groblju na Debelom brdu, iako zemljište nije još bilo u vlasništvu Jevrejske opštine, nego možda državno ili privatno. Negdje oko 1920. ili 1921. god., prilikom izgradnje kanalizacije kroz Logavinu ulicu, pronađen je jedan jevrejski nadgrobni spomenik čiji se natpis nije mogao tačno dešifrirati. Pojavila se verzija po kojoj su Jevreji prije zakapanja mrtvacu na Debelom brdu mogli biti sahranjivani i na drugim mjestima (Logavina ulica nalazi se nedaleko i poviše Predimareta i Čemaluše ulice u kojima je izgrađen han za stanovanje Jevreja), ali nam izgleda ipak dosta neuvjerljiva. Jedan nadgrobni spomenik bez pouzdanih podataka o vremenu ukopa ne može da obori napred navedene činjenice.

*

U Jevrejskoj opštini u Sarajevu obrazovan je inicijativni odbor za proslavu 400-godišnjice jevrejske zajednice u Bosni i Her-

⁷ Upoređi „Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austrougarske okupacije” od Vlad. Skarića, str. 36, izd. 1937 g.)

⁸ Članak M. Franca pod „Bosnia” u „Jew's Encyclopaedia”.

cegovini, sastavljen od predstavnika Opštine i istaknutih jevrejskih javnih radnika, a formiran je i poseban redakcioni odbor za izradu Spomenice koja bi trebalo da sadrži niz naučnih radova o postojanju, životu i radu Jevrejske opštine u Sarajevu i Jevreja u Bosni i Hercegovini. Kako se brojčano stanje naše zajednice poslije tragedije u II svjetskom ratu svelo na jednu desetinu od predratnog, samo je napisana riječ u stanju da iščupa iz zaborava i dokumentuje prošlost nekada visoko kulturne i vrlo aktivne zajednice Jevreja u Bosni i Hercegovini za trajnu uspomenu budućim generacijama.

Prema zamisli inicijativnog i redakcionog odbora, u Spomenici biće objavljeni razni članci istaknutih naučnika, književnika i kulturnih radnika, obuhvatajući tri glavna perioda: turski, austrijski i jugoslovenski. U jugoslovenskom periodu biće posebno obrađena razdoblja oba svjetska rata, stradanje Jevreja 1941-1945. i učešće u NOB-i, kao i današnje stanje. Vjerski život i biografije znamenitih rabina biće obrađeni od poznavaoaca tih prilika i jedinog preživjelog vjerskog naučnika i hebraiste-rabina u našoj zemlji, Menahema Romana. Obrada socijalnih, društvenih i privrednih prilika povjerena je istaknutim sociolozima, ekonomistima i javnim radnicima kojima je stalo da se što vjernije prikažu materijalni i društveni odnosi i strujanja među Sefardima i Aškenazima u Bosni i Hercegovini.

Sama proslava mogla bi da se izvede krajem ove ili tek iduće godine, ako nekadašnja matična zgrada Los Maldarim Jevrejske opštine u Sarajevu u ulici Šaloma Albaharija bude ispražnjena od sadašnjeg privremenog korisnika. Nije dovršena ni depandansa Muzeja grada Sarajeva, koja je po sporazumu Jevrejske opštine u Sarajevu i Narodnog odbora sreza Sarajevo namijenjena da postane Jevrejski muzej. Muzej će se smjestiti u starom Velikom hramu zvanom Il Kal Grandi iz 1581. god., koji se nalazi upravo na području nekadanjeg geta i koji po svojoj arhitekturi i izvedbi predstavlja istorijsko-kulturni spomenik neobične vrijednosti.